

Ir. A.L.G.M. Bauwens
Drs. F.J. Heunks
Mej. J.H.A. Tolhuizen

SAMENVATTING VAN STUDIE NO. 21

HET BOERENZOONSVRAAGSTUK IN DE
NOORDBRABANTSE ZAND- EN RIVIERKLEIGEBIEDEN

Een onderzoek in samenwerking met de
"Commissie Sociaal-Economisch Onderzoek"
van het Provinciaal Onderzoekcentrum
voor de land- en tuinbouw in Noordbrabant

L6
21-Samenw. A

Februari 1965

SAMENVATTING

Inleiding

Op verzoek van de "Werkgroep Sociaal-Economisch Onderzoek" van het "Provinciaal Onderzoekcentrum voor de Land- en Tuinbouw" in Noordbrabant is in de zand- en rivierkleigebieden in deze provincie een onderzoek ingesteld naar de beroepskeuze en de opvolgingssituatie in de land- en tuinbouw. De werkgroep was namelijk van oordeel, dat ten aanzien hiervan, met name op de gemengde gezinsbedrijven, belangrijke ontwikkelingen aan de gang zijn.

Het boerenzoonsvraagstuk trad duidelijk in het licht in de eerste jaren na de oorlog, toen bleek dat zeer veel zoons, die hoopten eens zelfstandig boer te kunnen worden, in feite daartoe geen kans hadden. Daarvoor waren er te veel. Deze situatie was voornamelijk ontstaan door de nog steeds sterke gebondenheid aan het agrarische bedrijf en het hiermee samenhangende sociale isolement van de agrarische bevolking. Een bewuste keuze door de zoons van, of het bewuste sturen van de zoons door de ouders naar een niet-agrarisch beroep was nog een uitzondering.

Een andere oorzaak was het aflopen van de ontginnings- en splitsingsmogelijkheden, waarmee men een deel van het agrarische bevolkingsoverschot lange tijd had kunnen opvangen. Tenslotte was de afvloeiing uit de landbouw door de crisis en oorlogsjaren nog extra gestagneerd.

Hoewel eerst getracht is een oplossing te zoeken in intensivering en emigratie werd de bevolking in de jaren vijftig steeds meer vertrouwd met de gedachte, dat het grootste deel van de boerenzoons buiten de landbouw zou moeten gaan werken. De afvloeiing kwam daardoor geleidelijk op gang, mede dank zij de voorlichting door de agrarische organisaties. De regionale industrialisatie was van beslissende betekenis voor deze afvloeiing. De stap naar de industrie werd het eerst gedaan door zoons van landarbeiders en van boeren met een heel klein bedrijf. In dit milieu waren weerstanden tegen niet-agrarische arbeid nooit groot geweest. Zij grepen als het ware hun kans, die door de industrialisatie geboden werd. De zoons van de overige boeren volgden slechts aarzelend.

Eerst betrof de afvloeiing vooral oudere zoons, die na jarenlang thuis meewerken en afwachten in een uitzichtloze situatie verzeild waren geraakt. Dit noemt men wel de secundaire afvloeiing. De primaire afvloeiing, dus een niet-agrarische beroepskeuze direct na de lagere school of kort daarna, kwam pas later op gang. Het grote voordeel van de primaire afvloeiing is de opleiding, die men dan kan volgen, waardoor de te bereiken sociale positie na de afvloeiing veel beter kan zijn.

Ondanks deze, onder invloed van de bevolkingsdruk en de groei van de industriële werkgelegenheid groter wordende, secundaire en later primaire afvloeiing uit de landbouw was aan het eind van de jaren vijftig het "overschot" aan boerenzoons nog niet "weggewerkt". Uit een landelijk onderzoek door het L.E.I. in 1957 1) bleek, dat zelfs van de jongste categorie boerenzoons er te veel in de landbouw werkzaam waren.

Toch was er al veel verbeterd en de ontwikkeling is doorgegaan. Het onderzoek, waarvan thans verslag wordt uitgebracht, toont aan in hoeverre

1) A. Maris en R. Rijnveld: "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw", 's-Gravenhage 1959.

de ontwikkeling zich heeft voortgezet en welke veranderingen er zijn opgetreden. De voor dit onderzoek benodigde gegevens werden eind 1962 verzameld door middel van een enquête bij de boeren en tuinders in 19 gemeenten. Tot deze gemeenten behoren ook 6 gemeenten, die in 1957 bij het onderzoek betrokken waren. Door vergelijking van de situatie in 1957 met die in 1962 in deze 6 gemeenten zijn concrete uitspraken mogelijk over de omvang en aard van de ontwikkeling van het boerenzoonsvraagstuk tussen beide jaren. De volgende vragen dienen daarbij te worden beantwoord.

1. Hoe is de verhouding tussen het aantal in en buiten de landbouw werkende en schoolgaande boerenzoons en in hoeverre is die sinds 1957 gewijzigd?
2. In welke mate komt nog afvloeiing van oudere boerenzoons (secundaire afvloeiing) voor?
3. Hoe is de verhouding tussen het aantal opvolgers en het aantal beschikbaar komende bedrijven en in hoeverre is die verhouding eventueel sinds 1957 gewijzigd?
4. Hoe is het gesteld met de beroepspositie en het onderwijs van de in en buiten de landbouw werkende zoons?

In het algemeen blijkt dan, dat de ontwikkeling zich in dezelfde richting heeft voortgezet en zich zelfs heeft versneld. Dit geldt zowel wat betreft de afvloeiing en de opvolgingssituatie als voor de beroepspositie en het onderwijs van de zoons in en buiten de landbouw. Op dit alles zal thans uitvoeriger worden ingegaan.

De afvloeiing uit de land- en tuinbouw

In het onderzoek werden ruim vierduizend landbouwbedrijven, waarvan meer dan de helft kleiner was dan 10 ha, en ruim vierhonderd tuinbouwbedrijven betrokken. Op alle bedrijven te zamen waren ruim vierduizend boerenzoons van 15 jaar en ouder, ruim duizend boerenzoons van 12-14 jaar en ruim driehonderd tuinderszoons van 15 jaar en ouder.

Van de boerenzoons van 15 jaar en ouder had in 1962 45% een agrarische en 54% een niet-agrarische werkkring of opleiding gekozen. Bij de tuinderszoons treffen wij ongeveer dezelfde percentages aan. In 1957 was van de boeren- en tuinderszoons in zes gemeenten in hetzelfde gebied 59% in een agrarische werkkring of opleiding en 41% in een niet-agrarische. Dit is het eerste belangrijke onderzoekresultaat. Het percentage zoons dat in de landbouw werkt is in vijf jaartijds gedaald van 59 tot 45 en het percentage dat de landbouw heeft verlaten is gestegen van 41 tot 54. Deze grote verandering deed zich in het bijzonder voor op de bedrijven kleiner dan 10 ha. Vooral het aantal zoons die thuis of bij anderen meewerken en nog geen 20 jaar zijn is sterk afgenomen.

Ook regionaal gezien zijn er verschillen wat betreft de mate van afvloeiing uit de landbouw. In het Land van Altena en de Langstraat en in het Westbrabantse zandgebied (hierna te zamen ook wel de noordwestelijke gebieden genoemd) zijn momenteel nog meer boerenzoons in de landbouw werkzaam dan buiten de landbouw. 1) In Centraal, Zuid- en Oost-Brabant (hierna te zamen ook wel de zuidoostelijke gebieden genoemd) zijn de meeste zoons reeds buiten de landbouw werkzaam.

1) Het gemiddelde kindertal per gezin bedraagt in de onderzochte gemeenten in Centraal Brabant 2,8, in Oost-Brabant 3,2, in Zuid-Brabant 3,0, in West-Brabant 2,4 en in het Land van Altena en de Langstraat 2,2.

Een tweede belangrijk verschijnsel is de verbetering van de wijze van afvloeien. In de vroegere situatie, met name de eerste jaren na de oorlog toen er weinig niet-agrarische werkgelegenheid was en er een sterke traditionele binding was aan de landbouw, bleven veel boerenzoons lange tijd op de boerderij meewerken en vloeiden pas op latere leeftijd uit de landbouw af. Deze secundaire afvloeiing komt nog steeds in enige omvang voor. In 1962 is, evenals in 1957, nog ruim 20% van de boeren- en tuinderszoons secundair afgevloeid. Voor een groot deel betreft dit echter de nawerking van de vroegere situatie. Dat er nog steeds secundaire afvloeiing plaatsheeft is namelijk vooral het gevolg van een onjuist gebleken beroepskeuze van 5 of 10 jaar geleden.

Sinds ruim 10 jaar is echter de primaire afvloeiing gaan toenemen. Steeds meer zoons kiezen reeds op 15-jarige leeftijd of direct na het verlaten van de lagere school een niet-agrarische opleiding of werkkring. In 1957 was slechts 20% van alle boeren- en tuinderszoons primair afgevloeid. In 1962 bedroeg dit reeds 35%. In 1957 was de primaire afvloeiing dus kleiner dan de secundaire (behalve op de bedrijven van minder dan 5 ha). Nu is zij in alle bedrijfs-groottesklassen groter dan de secundaire.

WIJZE VAN AFVLOEIING VAN DE BOERENZOONS IN PERCENTAGES VAN ALLE ZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER NAAR GROOTTEKLASSE

Grootteklasse in ha	Aantal zoons ≥ 15 jaar 1)		Aantal afgevloeiden		Percentage			
	1957	1962	1957	1962	primair afgevloeiden 2)		secundair afgevloeiden	
					1957	1962	1957	1962
< 5	136	176	83	134	38	46	23	30
5 - 7	204	183	108	122	25	41	28	26
7 - 10	611	550	276	350	21	38	24	26
10 - 15	660	547	251	261	16	28	22	20
≥ 15	406	320	122	123	14	27	17	12
Alle zoons	2017	1776	840	990	20	34	22	22

1) Exclusief niet-werkenden.

2) Inclusief niet-agrarische schoolgaanden.

De toeneming van de afvloeiing is dus geheel te danken geweest aan een toeneming van de primaire afvloeiing, hetgeen zeer verheugend genoemd mag worden. Immers bij primaire afvloeiing kan men veel efficiënter van het onderwijs gebruik maken, beter zorg dragen voor behoud of verbetering van sociale positie en latere teleurstellingen voorkomen.

Wat betreft de verbetering van de wijze van afvloeien kwamen ook enige opmerkelijke verschillen naar voren tussen gebieden, bedrijfs-grootte- en leeftijdsklassen. De t.o.v. andere gebieden geringere afvloeiing in de noordwestelijke gebieden (Land van Altena + Langstraat en westelijk zandgebied) werd vooral veroorzaakt door een geringere primaire afvloeiing, hoewel ook de secundaire daar kleiner was. Dit geldt niet alleen voor kleine en middelgrote, maar ook voor grote bedrijven. Eén uitzondering moet echter worden gemaakt. De secundaire afvloeiing was op de bedrijven van

minder dan 7 ha in de noordwestelijke gebieden juist groter dan in de zuidoostelijke gebieden (Centraal, Oost- en Zuid-Brabant). Dat hier op deze kleinere bedrijven relatief veel zoons secundair afvloeiden in plaats van primair, is waarschijnlijk het gevolg van het feit, dat er in eerste instantie wel werk voor hen te vinden was in de landbouw. Niet alleen verbouwen de zeer kleine landbouwbedrijven hier betrekkelijk veel tuinbouwgewassen, maar ook konden de zoons in het aangrenzende kleigebied op grote bedrijven werken.

Voorts bleek dat in het algemeen de boerenzoons op kleinere bedrijven relatief in sterkere mate afvloeiden dan die op de grotere bedrijven, zowel primair als secundair. In de noordwestelijke gebieden was echter alleen de secundaire afvloeiing van de zoons van kleinere boeren groter dan die van de zoons van grotere boeren.

De zojuist besproken relatief geringe omvang van de primaire en secundaire afvloeiing in de twee noordwestelijke gebieden is wellicht geen blijvend verschijnsel. Weliswaar geldt deze geringere afvloeiing zowel voor de jongere als voor de oudere zoons, maar in het Land van Altena en de Langstraat begint de primaire afvloeiing van de 15-19-jarigen reeds de omvang van die in de zuidoostelijke gebieden te benaderen. De waarschijnlijk nog hechte gebondenheid aan de landbouw in het Land van Altena en de Langstraat en in het Westbrabantse zandgebied begint dus wellicht reeds te verminderen. Ook in het algemeen zijn de jongere boerenzoons relatief meer primair afgevloeid dan de oudere zoons. Van de zoons van 25 jaar en ouder zijn er in totaal meer secundair dan primair afgevloeid. Dit spreekt eigenlijk vanzelf, daar de primaire afvloeiing in de laatste 5 jaar, dus juist bij de jongere zoons, zo sterk is toegenomen. In 1962 was van de 15-19-jarige boeren- en tuinderszoons reeds 56% primair afgevloeid, in 1957 was dit slechts 35%. De secundaire afvloeiing is bij deze jonge zoons steeds gering. Weliswaar kan dit laatste ook moeilijk anders, daar secundaire afvloeiing uiteraard pas op latere leeftijd plaatsheeft. Uit de cijfers blijkt echter dat de secundaire afvloeiing van de zoons, die thans 15-19 jaar zijn, in de toekomst bepaald niet groot kan worden. Geleidelijk aan wordt dus de secundaire afvloeiing door de primaire afvloeiing vervangen. Wanneer de voordelen van de primaire afvloeiing steeds beter worden ingezien, zal de omvang van deze afvloeiing in de nabije toekomst waarschijnlijk zelfs nog groter worden. 1)

Niet alleen neemt de relatieve omvang van de primaire afvloeiing dus gestaag toe, ook de leeftijd op het moment dat men secundair afvloeit daalt. Wanneer men nog secundair afvloeit, gebeurt dit thans op jongere leeftijd dan in 1957 het geval was. Toen was 65% van de secundair afgevloeiden voor het 25ste jaar afgevloeid, thans is dit reeds 73%. Op de bedrijven van minder dan 7 ha vertrekt momenteel reeds 40% van de secundair afgevloeiden voor het 20ste jaar uit de landbouw en op de grotere bedrijven 25 à 30%. In 1957 was dit 27% voor het 20e jaar op de bedrijven van minder dan 7 ha en 10 à 20% op de grotere bedrijven.

Wat de tuinders betreft bleek in West-Brabant de secundaire afvloeiing relatief groot en de primaire nog relatief gering te zijn. De afvloeiing onder de tuinderszoons geeft per gebied en per leeftijdsklasse niet veel verschillen te zien; ruim 55% van alle zoons aanvaardt een functie buiten de landbouw.

1) Wanneer evenwel de huidige relatief ongunstige inkomensperspectieven van de landbouw voortduren, zal zowel de primaire als de secundaire afvloeiing hierdoor worden gestimuleerd.

Doordat ook nog schoolgaande zoons van 12-14 jaar in het onderzoek werden betrokken, is het mogelijk ook iets te zeggen over de omvang van de primaire afvloeiing in de nabije toekomst. Zojuist werd de verwachting uitgesproken dat de primaire afvloeiing groter zal worden. In 1957 was immers 20% van de zoons van 15 jaar en ouder primair afgevloeid, terwijl dit in 1962 34% was.

Van de 15-19-jarigen was in 1957 35% primair afgevloeid en in 1962 zelfs 56%. Weer 5 jaar later, in 1967, zullen er van de dan 15-19-jarige zoons waarschijnlijk nog meer primair afgevloeid zijn. Een indruk daarvan krijgen wij wanneer wij nagaan welk soort van voortgezet onderwijs deze in 1962 10-14-jarige zoons in dit jaar volgden. Voor zover deze zoons de lagere school reeds hebben verlaten en ingevolge de leerplichtwet tot 15 jaar voortgezet onderwijs volgen, blijkt ruim 65% direct de landbouw te hebben verlaten. Daar enkele zoons van 12-14 jaar, die niet-agrarisch onderwijs volgen, toch daarna nog in de landbouw gaan werken, zal waarschijnlijk minstens 60% van de 12-14-jarige zoons buiten de landbouw gaan werken.

Een stijging in de primaire afvloeiing onder de jongere zoons is dus zeker wel te verwachten. Het percentage primair afgevloeiden van alle zoons van 15 jaar af, dat momenteel door nawerking van de vroegere situatie nog pas 35 bedraagt, zal zeker ook nog na 1967 blijven stijgen.

Van de tuinderszoons van 15 jaar en ouder was in 1962 57% afgevloeid, waaronder 34% primair. Van de zoons van 25 jaar en ouder was een iets geringere percentage primair afgevloeid, doch van de 15-19-jarige zoons 46. Het schijnt, gezien het voortgezet onderwijs van de 12-14-jarige zoons in 1962, dat ook deze toeneming wordt voortgezet. Van het door deze zoons gevolgde voortgezet onderwijs was 41% agrarisch en 59% niet-agrarisch onderwijs; 55 à 60% van deze zoons gaat dus primair afvloeien. Ook bij de tuinderszoons schijnt dus de wijze van beroepskeuze steeds beter te worden, waardoor secundair afvloeien steeds meer vervangen wordt door primair afvloeien.

De opvolgingssituatie

De moeilijke opvolgingssituatie in de jaren vijftig is door de grote toeneming van de (primaire) afvloeiing zeer veel verbeterd. Zij schijnt zelfs in haar tegendeel te gaan omslaan. Het "overschot" van potentiële opvolgers is namelijk in sommige grootteklassen reeds vervangen door een situatie met minder opvolgers dan vrijkomende bedrijven.. Hierdoor wordt de opheffing van te kleine bedrijven in beginsel mogelijk, waardoor de bedrijfsgroottestructuur kan worden verbeterd.

Maar wij lopen op de cijfers vooruit. De opvolgingssituatie kan op diverse wijzen worden gemeten. In 1957 is voornamelijk gewerkt met het generatiedrukcoijfer. Gebaseerd op de veronderstelling, dat de zoon op 30-jarige leeftijd boer wordt en de boer op 65-jarige leeftijd de leiding van het bedrijf weer uit handen geeft, geeft dit cijfer aan hoe de verhouding is tussen het aanbod van en de vraag naar over te nemen bedrijven. Is dit cijfer groter dan 1, dan zijn er te veel potentiële opvolgers, is het kleiner dan 1, dan zijn er te weinig. Dit generatiedrukcoijfer was in het onderzoekgebied in 1957 nog 1,4, doch is nu gedaald tot 0,9. De situatie van meer potentiële opvolgers dan vrijkomende bedrijven is dus in het algemeen wel verdwenen.

Het is echter nodig de situatie meer gedetailleerd te bezien. Dan blijkt namelijk, dat op de bedrijven van 15 ha en meer het generatiedruk-cijfer 1,9 is, terwijl het op de bedrijven van 10-15 ha 1 bedraagt. Op de bedrijven kleiner dan 10 ha zijn daarentegen thans minder toekomstige opvolgers dan vrijkomende bedrijven.

Berekent men het generatiedrukcijfer op een andere wijze door er na-melijk van uit te gaan dat in de eerstkomende 15 jaar slechts bedrijven vrijkomen waarvan de boer thans 50 jaar of ouder is, dan is het generatie-drukcijfer op de bedrijven van 15 ha en meer 1,4. Hoe men echter het gene-ratiedrukcijfer ook berekent, op de bedrijven van 15 ha en meer zijn, naar alle waarschijnlijkheid, ook thans nog meer opvolgers dan vrijkomende bedrijven en op de bedrijven kleiner dan 10 ha reeds minder opvolgers dan vrijkomende bedrijven.

De opvolgingssituatie in de landbouw schijnt voorlopig niet veel te veranderen. De potentiële opvolgers van 15-19 jaar, dus van de jongste categorie onder hen, blijken in ongeveer gelijke verhouding niet zelf-standig in de landbouw werkzaam te zijn als alle potentiële opvolgers te zamen, ook per bedrijfsgrootteklasse, zodat de opvolgingssituatie voor-alsnog zich dus niet veel meer schijnt te gaan wijzigen. Hierbij moet men echter wel bedenken, dat van deze jonge zoons nog een gedeelte secundair kan afvloeien.

Voorts moet nog gewezen worden op enkele regionale verschillen in de opvolgingssituatie van de boerenzoons. De opvolgingsdruk is het geringst in Zuid-Brabant en het sterkst in West-Brabant. Houden wij echter rekening met de leeftijd van de bedrijfshoofden, dan vervallen deze verschillen. In West-Brabant wordt de betrekkelijk grote druk dus minder doordat er vrij veel oudere boeren zijn, die binnen 15 jaar hun bedrijf zullen overgeven. In Zuid-Brabant wordt omgekeerd de relatief geringe opvolgingsdruk sterker doordat er juist betrekkelijk weinig boeren van 50 jaar en ouder zijn. Ten-slotte de opvolgingssituatie van de tuinderszoons. Momenteel bedraagt het generatiedrukcijfer voor de tuinderszoons 0,6. In West-Brabant is het 0,7. Ten aanzien van de tuinbouw kan dus gesproken worden van een situatie met veel minder opvolgers dan vrijkomende bedrijven.

Positie en onderwijs van de zoons

Door de grotere afvloeiing en de toeneming van het direct na de lagere school afvloeien is ook het een en ander gewijzigd in de opleiding van de in en buiten de landbouw werkende zoons. Men zou in het algemeen kunnen zeggen, dat de beroepskeuze tijdiger en beter wordt gedaan, waardoor ook meer en beter gericht voortgezet onderwijs wordt gevolgd. Dit zal thans voor de diverse categorieën van zoons worden nagegaan waarbij tegelijker-tijd enige aandacht zal worden besteed aan de beroepspositie van de zoons in en buiten de land- en tuinbouw.

a. De beroepspositie en de opleiding van de in de land- en tuinbouw werken-de zoons

Driekwart van de boerenzoons werkzaam in de land- of tuinbouw van 15 jaar en ouder werkt thuis mee, 7% werkt bij derden en 17% is reeds zelf-standig boer. De relatieve en absolute afnemng sedert 1957 van het aantal boerenzoons, dat in de land- en tuinbouw werkt, heeft uitsluitend plaats-gehad ten aanzien van de niet-zelfstandig werkzame zoons.

In de beide noordwestelijke gebieden werken wat meer zoons bij derden of zijn reeds zelfstandig dan in de drie zuidoostelijke gebieden. De oorzaak van het meer bij derden werken is waarschijnlijk het meer voorkomen van grote bedrijven in deze gebieden en in het aangrenzende kleigebied. De oorzaak van het groter aantal reeds zelfstandige zoons in de noordwestelijke gebieden kan gelegen zijn in het aldaar meer voorkomen van tuinbouw.

Op de kleinere landbouwbedrijven (<7 ha) werken in het algemeen minder zoons thuis mee en werken meer zoons bij derden of zijn reeds zelfstandig. In Oost-Brabant is echter ook het aantal zoons van kleine boeren dat reeds zelf boer is, gering.

De onderwijssituatie van de in de land- en tuinbouw werkzame boerenzoons van 15 jaar en ouder is gunstig te noemen. Evenals in 1957 heeft slechts 14% van hen geen voortgezet onderwijs gevolgd, terwijl 3% niet-agrarisch en 83% agrarisch voortgezet onderwijs genoot. In het westelijke zandgebied heeft zelfs slechts 8% geen voortgezet onderwijs gevolgd; in het Land van Altena en de Langstraat en in Centraal Brabant echter ongeveer 20% niet. De zoons van grotere boeren hebben het meest voortgezet onderwijs gevolgd. Van bedrijven met minstens 20 ha 93% en van de bedrijven met minder dan 5 ha toch ook nog 77%. Op deze zeer kleine bedrijven werd sinds 1957 echter relatief veel niet-agrarisch onderwijs gevolgd. Waarschijnlijk betreft dit voor een deel zoons die secundair zullen afvloeien, maar voor een nog groter deel zoons die na slechts een of twee jaar hun niet-agrarisch voortgezet onderwijs hebben beëindigd. Ook onder de jongere zoons werd sedert 1957 wat meer niet-agrarisch voortgezet onderwijs gevolgd dan door de oudere zoons.

Wat het soort van agrarisch onderwijs betreft bleek dat in 1957 slechts de helft van de in de land- en tuinbouw werkende boerenzoons van 15 jaar en ouder met agrarisch onderwijs, meer dan cursusonderwijs had ontvangen. In 1967 had bijna driekwart van hen dagonderwijs genoten. Wat het middelbare agrarische onderwijs betreft, dit werd in 1962 door 11% van de in de land- en tuinbouw werkende boerenzoons gevolgd tegen slechts 6% in 1957.

De groeiende deelneming aan het agrarische dagonderwijs brengt mee, dat thans de jongere zoons aanzienlijk meer dagonderwijs hebben gevolgd dan de oudere zoons. Ook de zoons van grote boeren volgden relatief veel dagonderwijs. Middelbaar agrarisch onderwijs werd vooral gevolgd door zoons van grote boeren, maar in West-Brabant ook veel door zoons van boeren met een heel klein bedrijf. Wellicht betreft het in dit laatste geval vooral de middelbare tuinbouwschool. Tenslotte bleek dat ook de jongere zoons vooral vaak middelbaar agrarisch onderwijs hadden genoten.

Ook van de tuinderszoons van 15 jaar en ouder en werkzaam in land- of tuinbouw werkt bijna driekwart thuis mee, terwijl 8% bij derden werkt en 21% reeds zelfstandig is. En ook zij hebben voor 85% agrarisch voortgezet onderwijs ontvangen; 6% volgde niet-agrarisch en slechts 9% geen voortgezet onderwijs. In de zuidoostelijke gebieden waar de tuinbouw van recente datum is en de tuinders waarschijnlijk veelal boerenzoons zijn, heeft (evenals van de boerenzoons) 15% geen voortgezet onderwijs genoten. Opmerkelijk is tevens, dat 18% van de agrarisch werkzame tuinderszoons van 15 jaar en ouder in deze gebieden niet-agrarisch onderwijs heeft gevolgd.

Dit laatste hangt wellicht samen met de grotere niet-agrarische werkgelegenheid en daarmee gepaard gaande opleidingsmogelijkheden in de zuidoostelijke gebieden. Wat het agrarisch voortgezet onderwijs betreft, blijkt bijna de helft van alle desbetreffende zoons slechts cursusonderwijs te hebben gevolgd. Eveneens bijna de helft volgde de lagere land- of tuinbouwschool en slechts 8% middelbaar agrarisch onderwijs.

b. De beroepspositie en de opleiding van de zoons buiten de land- en tuinbouw

Driekwart van de boerenzoons, die buiten de land- en tuinbouw werken hebben een handarbeidersberoep, terwijl 21% hoofdarbeider is en 4% zelfstandig. Handarbeiders vinden wij onder hen vooral in Zuid-Brabant en weinig in het Land van Altena en de Langstraat. Zoons van grotere boeren zijn minder vaak handarbeider dan zoons van kleinere boeren. Onder de jongste zoons (15-19 jr.) zijn eveneens veel handarbeiders. Van 1957 tot 1962 is het aantal handarbeiders onder de boerenzoons dan ook flink gestegen. Van alle boerenzoons van 15 jaar en ouder was in 1957 28% handarbeider, doch in 1962 36%. De oorzaak daarvan ligt voor een deel in de grote noodzaak tot afvloeiing uit de landbouw, ook na 1957. Anderzijds is natuurlijk van even grote betekenis geweest de regionale spreiding van industrie en de verbreiding van het lager technisch onderwijs. De zoon, die eigenlijk geen goede plaats in de landbouw kon vinden kreeg hierdoor de kans geschoold arbeider te worden, van welke mogelijkheid in ruime mate gebruik is gemaakt. Daar echter toch ook vele andere beroepen dan dat van handarbeider tot de mogelijkheden hebben behoord, blijkt dat de beroepskeuze wel zeer eenzijdig en wellicht niet altijd even doordacht is geweest.

De opleiding van de primair en secundair afgevloeiende boerenzoons is zeer verschillend. De primair afgevloeiende zoons en vooral de jongere onder hen hebben aanzienlijk meer en bovendien naar verhouding veel meer niet-agrarisch voortgezet onderwijs gevolgd dan de secundair afgevloeienden. Van de primair afgevloeiende zoons van 15 jaar en ouder heeft 82% voortgezet onderwijs genoten, namelijk 77% niet-agrarisch en 5% agrarisch. Ruim driekwart van de primair afgevloeienden schijnt dus een niet-agrarische en voor hen daarom een goed gerichte opleiding te hebben genoten. In het Land van Altena en de Langstraat heeft zelfs 92% voortgezet onderwijs genoten, nl. 86% niet agrarisch en 6% agrarisch. In dit gebied zijn relatief weinig zoons, die voortgezet onderwijs hebben genoten, in land- of tuinbouw werkzaam. Het is dan ook niet uitgesloten, dat hier de mening leeft, dat wie heel goed leren kan de landbouw moet verlaten. Tenslotte bleek, dat vooral de zoons van grotere boeren voortgezet onderwijs ontvingen.

Welk soort van niet-agrarisch onderwijs werd nu door de primair afgevloeienden gevolgd? De helft van de primair afgevloeienden had de l.t.s. gevolgd en van de zoons van 15-19 jaar zelfs bijna driekwart. Ook bleek dat door de jongere zoons bijna uitsluitend dagonderwijs werd gevolgd.

Van de secundair afgevloeiende boerenzoons was, zoals gezegd, de onderwijssituatie slecht. Door de toenemende primaire afvloeiing, waardoor de secundair afgevloeienden meer en meer vooral de "moeilijke gevallen" gaan worden is de onderwijssituatie onder jongere secundair afgevloeienden zelfs zeer slecht te noemen. Van alle secundair afgevloeiende boerenzoons had 70% voortgezet onderwijs gevolgd, nl. 51% agrarisch en 19% niet-

agrarisch. Onder degenen die niet-agrarisch onderwijs hadden gevolgd, had 10%, dus ruim de helft, tevens nog agrarisch onderwijs genoten. Van de 15-19-jarigen had slechts 59% voortgezet onderwijs genoten, waaronder 40% agrarisch en 19% niet-agrarisch.

Het minst ongunstig schijnt de onderwijssituatie van de secundair afgevloeiden in de noordwestelijke gebieden en in Zuid-Brabant. Daar heeft bijna 80% voortgezet onderwijs genoten. Het percentage met niet-agrarisch voortgezet onderwijs is er echter niet groter dan in Centraal en in Oost-Brabant. In West-Brabant heeft zelfs slechts 14% niet-agrarisch, doch 64% agrarisch voortgezet onderwijs gevolgd. Tenslotte bleek, dat de secundair afgevloeide zoons van grote boeren gemiddeld meer voortgezet onderwijs hadden gevolgd dan zoons van kleine boeren.

Wat de soort van niet-agrarisch onderwijs van de secundair afgevloeiden betreft, kan alleen worden opgemerkt, dat van de zoons met dit onderwijs slechts ruim een kwart dagonderwijs ontving. De secundair afgevloeiden staan, wat hun onderwijs betreft, dus duidelijk overal achteraan.

De onderwijssituatie van alle buiten de land- en tuinbouw werkzame boerenzoons te zamen is sedert 1957 weer aanzienlijk verbeterd. In dat jaar had 39% van de boerenzoons niet-agrarisch onderwijs genoten, in 1962 46%. Daarentegen zijn de percentages met agrarisch en zonder voortgezet onderwijs gedaald tot respectievelijk 30 en 23 in 1962. Vooral het volgen van het niet-agrarische dagonderwijs is toegenomen. Ten aanzien van de zoons van kleine boeren nam zowel het percentage met niet-agrarisch als dat met agrarisch onderwijs toe, doch door de zoons van grote boeren werd veel minder agrarisch onderwijs gevolgd, maar aanzienlijk meer niet-agrarisch onderwijs. De hier ten aanzien van het onderwijs geconstateerde veranderingen traden het sterkst naar voren bij de 15-19-jarige zoons.

Van de buiten de land- en tuinbouw werkzame tuinderszoons is 76% handarbeider, 15% hoofdarbeider en 9% zelfstandig. Van de primair afgevloeiden onder hen heeft driekwart voortgezet onderwijs genoten. Agrarisch onderwijs werd vrijwel niet gevolgd, maar wel volgde 65% niet-agrarisch dagonderwijs, waaronder 46% l.t.s. Van de secundair afgevloeiden heeft 73% voortgezet onderwijs gevolgd, nl. 40% agrarisch onderwijs, 6% niet-agrarisch voortgezet dagonderwijs en 27% niet-agrarisch cursusonderwijs.

c. De schoolgaande boeren- en tuinderszoons

Het is van belang te weten of de boeren- en tuinderszoons wellicht andere soorten niet-agrarisch onderwijs volgen dan de zoons van niet-agrariërs. 74% van de boerenzoons van 12-14 jaar volgden voortgezet onderwijs, nl. 25% agrarisch onderwijs, 24% de l.t.s. en 25% algemeen vormend onderwijs, zoals ulo, h.b.s., gymnasium. In de noordwestelijke gebieden wordt door wat meer zoons agrarisch onderwijs gevolgd. Op de grotere bedrijven eveneens, bovendien volgt men daar meer h.b.s. of gymnasium dan op de kleinere bedrijven, waar meer de l.t.s. doorlopen wordt of nog lager onderwijs wordt gevolgd.

Van de boerenzoons van 15 jaar en ouder volgt 11% voortgezet onderwijs, waarvan een kwart agrarisch en een kwart technisch onderwijs, 30% algemeen vormend, 3% kweekschool en 13% wetenschappelijk onderwijs. In het Land van Altena en de Langstraat wordt door veel van deze zoons agrarisch onderwijs

gevolgd, bijna uitsluitend middelbaar en hoger. De lagere agrarische opleiding heeft men daar veelal al geruime tijd voor het 15e jaar aangevangen. In Centraal- en Zuid-Brabant zijn echter nogal veel zoons van 15 jaar en ouder op de l.l.s. Het opleidingsniveau is dus in deze gebieden wat lager en wordt ook op latere leeftijd bereikt. Tenslotte blijkt dat zoons van kleine boeren veel technisch en algemeen vormend onderwijs volgen en die van grotere boeren veel agrarisch onderwijs. De zoons van boeren met bedrijven van 20 ha en meer volgen echter eveneens betrekkelijk veel algemeen vormend onderwijs. De gekozen soorten van niet-agrarisch onderwijs wijken dus niet veel af van die van de 12-14-jarige zoons.

Door de 12-14-jarige tuinderszoons wordt zelfs voor 80% reeds voortgezet onderwijs gevolgd. Dit betreft echter vooral agrarisch onderwijs en de l.t.s., doch slechts voor 18% algemeen vormend onderwijs. Slechts 7% van de tuinderszoons van 15 jaar en ouder volgt voortgezet onderwijs. Men volgt in het algemeen ongeveer in gelijke mate dezelfde soorten scholen als de boerenzoons, doch in vergelijking met hen aanzienlijk minder technisch en meer wetenschappelijk onderwijs.

Het onderwijs, gevolgd door de boeren- en tuinderszoons is van hetzelfde niveau als dat gevolgd door zoons van niet-agrariërs (deze gegevens over de zoons van niet-agrariërs zijn ontleend aan een C.B.S.-onderzoek). Het blijkt namelijk dat van de boeren- en tuinderszoons, die voortgezet onderwijs volgen er 27% de lagere land- of tuinbouwschool bezocht en 26% de l.t.s. Zij volgen dus voor 53% een lagere op hun toekomstige beroep gerichte vorm van voortgezet onderwijs. Dit was echter eveneens het geval voor leerlingen van niet-agrarische afkomst, al volgen deze slechts voor 2% lager agrarisch en voor 51% lager technisch onderwijs.

Van beide categorieën van leerlingen volgde dus 47% een hogere vorm van voortgezet onderwijs, welke op enkele uitzonderingen na algemeen vormend van aard is. Van de boeren- en tuinderszoons volgden 5% middelbaar of hoger agrarisch onderwijs en 34% de ulo of het V.H.M.O. Van de leerlingen van niet-agrarische afkomst volgde 1% agrarisch onderwijs en 38% ulo of V.H.M.O. Voor beide categorieën leerlingen is dit in totaal 39%. Door de overige 8% van beide categorieën wordt u.t.s., h.t.s., kweekschool of een andere opleiding gevolgd.

Hoewel door de boeren- en tuinderszoons uiteraard meer agrarische opleidingen werden gevolgd dan door de zoons van niet-agrariërs, blijkt dus wel dat het bereikte niveau voor beide categorieën gelijk is.

Conclusies

De aan het begin van deze samenvatting gestelde vragen kunnen thans als volgt worden beantwoord.

1. In tegenstelling tot 1957 werkten er in 1962 meer boeren- en tuinderszoons buiten dan in de land- en tuinbouw. Het percentage zoons dat in de landbouw werkt, is in de 5 tussenliggende jaren gedaald van 59 tot 45 (schoolgaande zoons inbegrepen) en zal waarschijnlijk de eerstkomende jaren nog verder dalen.
2. Sedert 1957 is het percentage primair afgevlode boeren- en tuinderszoons toegenomen, terwijl het percentage secundair afgevlode zoons gelijk bleef, doordat nog steeds vele oudere zoons de land- en tuinbouw moesten verlaten. Ook in de nabije toekomst is een stijging van de primaire afvloeiing, maar een vermindering van de secundaire afvloeiing, te verwachten. Vermoedelijk wijzigen zich geleidelijk aan

de achtergronden van de beroepskeuze-problematiek. Het is niet uitgesloten dat thans een nieuwe fase is ingegaan, waarin niet langer meer de meeste zoons in de landbouw willen blijven, maar de meeste juist afkerig zijn van een beroep in de landbouw.

3. Door de toegenomen afvloeiing is de opvolgingssituatie veel verbeterd in die zin, dat er in het algemeen geen overschot van bedrijfsopvolgers in de landbouw meer is. Op de landbouwbedrijven van 15 ha en meer zijn echter nog steeds meer opvolgers dan vrijkomende bedrijven, ofschoon reeds veel minder dan in 1957. Daarentegen zijn er op de landbouwbedrijven van minder dan 10 ha en ook op de tuinbouwbedrijven thans minder bedrijfsopvolgers dan vrijkomende bedrijven. Het ziet er naar uit, dat deze situatie in de eerstkomende jaren zal voortduren. Dit blijkt zowel uit de beroepskeuzeindex als uit de toeneming van het percentage primair afvloeiende zoons van 15-19 jaar.
4. Het aantal boeren- en tuinderszoons dat voortgezet onderwijs heeft gevolgd of volgt is toegenomen, zowel wat betreft de agrarisch als de niet-agrarisch werkzame of schoolgaande zoons. Bovendien wordt door beide categorieën zoons meer dagonderwijs en meer niet-agrarisch onderwijs gevolgd dan in 1957. Het ziet ernaar uit, dat deze ontwikkeling naar meer onderwijs, meer dagonderwijs en meer niet-agrarisch onderwijs zich in de nabije toekomst zal voortzetten. Bovendien blijkt dat het niveau van de door boeren- en tuinderszoons gekozen opleidingen even hoog is als dat van zoons uit niet-agrarisch milieu.

De Studie kan worden besteld door overschrijving van f. 5.- op postrekening No. 412235 van het Landbouw-Economisch Instituut te 's-Gravenhage. Vermeld dient te worden: zend Studie No. 21.

Andere L.E.I.-publicaties over onderzoeken, waarin het boeren-
zoonsvraagstuk wordt behandeld, zijn:

- Rapport No. 326 "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuin-
bouw", door dr. A. Maris en drs. R. Rijnveld,
augustus 1959.
Prijs f. 4,50.
- Studie No. 7 "Generatiewisseling in de landbouw, het zuiden des lands",
door drs. J.H. Post en A.J. Jacobs, oktober 1963.
Prijs f. 9,-.

EEN VOLLEDIGE LIJST VAN ACTUELE L.E.I.-PUBLIKATIES
IS OP AANVRAAG GRATIS VERKRIJGBAAR